

نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی (دانشگاه تبریز)، سال ۱۴، شماره ۲۹، پاییز ۱۳۸۸، صفحات ۱۱۵-۸۷

تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۴/۳۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۸۷/۳/۲۰

بررسی ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی شاغلان بخش غیررسمی در

مادرشهر تبریز (نمونه موردی سبزه میدان)

فیروز جمالی^۱

میرستار صدر موسوی^۲

پروین دخت لیوارجانی^۳

چکیده

بخش غیررسمی یک بحث جهانی مشترک و مناظره‌ای چالش برانگیز در دهه‌های اخیر در شهرهای جهان سوم بوده است. پژوهش حاضر با هدف شناخت ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی افراد شاغل در بخش غیررسمی در «سبزه میدان» شهر تبریز انجام گرفت.

نتایج به دست آمده از مطالعه نشان می‌دهد که موضوع از تنوع زیادی برخوردار است و به علت جذب تعداد زیادی از افراد به فعالیت‌های اقتصادی شهر تبریز که زندگی آنان را تأمین می‌کند، اهمیت زیادی دارد. یافته‌های پژوهش حاضر که به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از مطالعات اسنادی و بررسی‌های میدانی از طریق تکمیل پرسشنامه انجام شد، عبارت‌اند از:

۱) بیشتر شاغلان در بخش غیررسمی، قبل از جذب در این بخش در مناطق روستایی ساکن بودند؛ ۲) سطح متوسط تحصیلات شاغلان در این بخش در سطح ابتدایی است؛ ۳) بیشتر افراد شاغل در بخش فوق در مناطق حاشیه نشین سکونت دارند؛ ۴) مشکلات عمده افراد شاغل در بخش غیررسمی کمبود سرمایه، نداشتن مکان ثابت و عدم دسترسی به تسهیلات اجتماعی است؛ ۵) اغلب افراد شاغل در این بخش در طیف گروه سنی (۴۵-۲۵) سال قرار دارند؛ ۶) بین سابقه اشتغال در بخش غیررسمی و رضایت افراد از شغل خود رابطه وجود دارد؛ ۷) بین نوع مالکیت مسکن و درآمد افراد رابطه وجود ندارد.

واژگان کلیدی: شغل، بخش غیررسمی، جهان سوم، مادر شهر، حاشیه نشینی.

۱- استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تبریز Email: fjamali@tabrizu.ac.ir

۲- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تبریز. Email: ssadr@tabrizu.ac.ir

۳- دانشجوی دوره دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تبریز.

مقدمه

شهرنشینی سریع و افزایش نرخ رشد جمعیت در شهرها، توام با بی برنامه‌گی دولتها و مدیریت ناکارآمد آنها در کنار تأثیرات ناشی از اقتصاد سیاسی، از یک سو موجب رواج بیکاری در شهرها، به ویژه مادرشهرهای کشورهای جهان سوم شده و از سوی دیگر تلاش در جهت تأمین حداقل معاش و رهایی از فقر اقتصادی، بخش عمده ای از جمعیت ساکن در مادرشهرها را به سوی اشتغال غیررسمی کشانده است. چنانکه، دراکاکیس - اسمیت^۱ (۱۹۹۶) می‌نویسد: «مردم برای یافتن کار و فرصت‌های بهبود زندگی خود به شهرها پناه می‌آورند و در مقابل شهرها از طریق بهره جستن از مهارت‌ها و فعالیت‌های جمعی خود کار می‌کنند» (پاتر و ایونز، ۱۳۸۴: ۲۴۴).

تلاش برای رهایی از فقر اقتصادی، پدیده اشتغال در بخش غیررسمی را به صورت یک «مسئله شهری» در شهرهای بزرگ جهان سوم از جمله مادرشهر تبریز در آورده است؛ چرا که قسمتی از فعالیت‌های این بخش، غیرقانونی بوده و بخش عمده‌ای نیز با به کارگیری منابع، امکانات و فضای شهری انجام می‌گیرند، بدون آنکه بهای آن راپردازند؛ هرچند، مزایای بسیاری نیز برای اقتصاد شهری در پی داشته باشند.

در حال حاضر، در نظر بسیاری از افراد پدیده بخش غیررسمی، کماکان تهدیدی بالقوه در مقابل پایداری، رشد مداوم و رفاه است و برعکس از نظر

بسیاری دیگر، طریقه‌ای ارزشمند در کاهش نابسامانی‌های گریبانگیر جمعیت شهری قلمداد می‌شود (دراکاکیس - اسمیت، ۱۳۷۷: ۱۸۹).

لذا مطالعات جامع و علمی برای شناسایی و تشخیص ویژگی‌ها و مشخصات این بخش ضروری است تا بتوان براساس آن از طریق برنامه‌ریزی‌های شهری، فعالیت‌های این بخش را تحت کنترل، قاعده و نظام در آورده و به عنوان بخش مکمل اقتصاد شهری از مزایای آن بهره جست.

بیان مسئله

پدیده شهرنشینی سریع را باید پدیده نوظهور قرن بیستم تلقی کرد که روز به روز بر گستره و شدت آن افزوده می‌شود. بسیاری از مسائلی که مادر شهرهای کنونی با آن مواجه هستند، نتیجه همین رشد سریع است؛ به طوری که می‌توان رابطه‌ای مستقیم میان گسترش شهرنشینی، رشد شهر، مشکلات و مسائل این جوامع برقرار کرد. این رشد سریع، باعث بروز دوگانگی در سطوح مختلف اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی، و به دنبال آن موجب بروز پدیده‌ای تحت عنوان بخش غیررسمی در برابر بخش رسمی در مادرشهرهای بزرگ کشورهای جهان سوم شده است.

پیدایش و گسترش بخش غیررسمی در دهه‌های اخیر که کم و بیش معاش بخش بزرگی از جمعیت مناطق شهری کشورهای در حال توسعه را تأمین کرده، واکنش اقتصادی این گروه به ناسازگاری راهبردهای توسعه اقتصادی با شرایط بومی، به ویژه امکانات محیطی، فنی و اقتصادی کشورهای در حال توسعه بوده است (محمد بیگی، ۱۳۷۴: ۱۰۵).

به بخش غیررسمی به عنوان نتیجه تحولات سریع شهرنشینی و عدم انطباق نیازها با امکانات در شهرها، باید نگاهی دوگانه داشت: از یک سو، می‌توان آن را به عنوان «مسئله» شهری و از سوی دیگر به عنوان یک «راه حل» قلمداد کرد. آنگاه که توجه معطوف به پیامدهای منفی این بخش باشد، (افزایش مهاجرت روستا - شهری، فرار از قوانین مالیات، بیمه و ...) این پدیده را باید مسئله شهری تلقی کرد و زمانی که توجه ما معطوف به پیامدهای مثبت این بخش (ایجاد اشتغال، کاهش فقر و ...) باشد، باید به آن، به عنوان یک راه‌حل نگریسته شود.

در پژوهش حاضر سعی بر آن است که با نگاهی دوگانه به این پدیده، به سئوالات زیر پاسخ داده شود:

۱- ویژگی‌های اجتماعی افراد شاغل در بخش غیررسمی در سبزه میدان تبریز کدام است؟

۲- از نظر اقتصادی، مشخصه‌های شاغلان این بخش در محدوده مورد مطالعه چیست؟

۳- ویژگی‌های عمومی مسکن خانوار افراد شاغل در این بخش چیست؟

بخش غیررسمی: مفاهیم و تعاریف

بخش غیررسمی^۱ به خاطر در برداشتن ثروت و فقر، ناکارآمدی و بهره‌وری، استثمار و آزادی، پیچیده و مبهم است (Tokman, 1989: 1067). یکی از دلایل پیچیدگی و ابهام در مفهوم آن، این است که این واژه در مناطق مختلف جهان با تعابیر متفاوتی معرفی و شناخته شده است، از آن جمله می‌توان به تعابیری مانند

اقتصاد غیررسمی، فعالیت غیررسمی، اقتصاد سیاه، پنهان، نامنظم، غیرمتعارف، موازی، ثبت نشده و... اشاره کرد؛ هر چند در تعریف دقیق، هر یک از این تعابیر مفهوم خاصی را تداعی می‌کند و تعابیر متفاوت به معنای مفاهیم و برداشت‌های متفاوت از این موضوع است (Colin, 1998: 2).

حدود سی سال پیش بود که نخستین بار سازمان جهانی کار (ILO)^۱ از اصطلاح بخش غیررسمی برای توصیف فعالیت‌های نیروی کار فقیری که بسیار سخت کار می‌کردند اما از سوی مقامات دولتی شناسایی، ثبت، حمایت و یا مدیریت نمی‌شوند، استفاده کرد (سازمان بین‌المللی کار- ژنو، ۱۳۸۳: ۳۲). بخش غیررسمی شامل آن دسته از فعالیت‌های به حساب نیامده و ثبت نشده است که در اکثر کشورهای جهان یافت می‌شود (Thomas, 1992: 27).

علی‌رغم دشواری‌هایی که در تعریف این واژه وجود دارد، تلاش‌های بسیاری نیز در جهت تعریف آن انجام گرفته است. چنانکه سازمان بین‌المللی کار، در تعریف آن ویژگی‌های ورود آسان، اندازه کوچک، مالکیت فردی یا خانوادگی، روش‌های تولید کاربر، سطح پایین مهارت، سرمایه و تکنولوژی را برای این بخش برشمرده است (ILO, 1972: 32). بر مبنای تحقیق انجام شده (ILO)، در این زمینه کیت هارت^۲ مردم‌شناس، مشاغل قانونی غیررسمی را به آن دسته از فعالیت‌هایی اطلاق کرد که در رشد اقتصادی، هر چند اندک و در مسیری کوتاه سهمیم هستند؛ همچون تجارت خرد، خدمات شخصی و تولیدات خانگی. از نظر وی مشاغل غیرقانونی غیررسمی شامل اشتغالاتی است که اگر ضرورتاً جرم نباشند، نسبت به

1- International Labour Organization

2- Keith Hart

ارزش و جایگاه آنها در فرایند توسعه، تردید جدی وجود دارد؛ فعالیت‌هایی همچون فحشا، گدایی، جیب‌بری و جمع‌آوری زباله در این گروه جای می‌گیرند (Hart, 1978: 66). دیویس^۱ هم تلاش مجدانه‌ای در جهت تعریف این بخش انجام داده است. وی با استفاده از روش مقایسه‌ای، ابتدا بخش رسمی را با مشخصه‌های «بزرگ مقیاس»، نظیر سرمایه‌بر بودن، فعالیت گروهی و نیاز به آموزش شروع کرده و بعد در مقابل آن بخش غیررسمی را تقریباً با همان مشخصات ILO تعریف کرده است. چانت^۲ هم همین شیوه را به کار می‌گیرد و مشخصه‌های سنتی بودن، استفاده از تکنولوژی بومی و اشتغال در فعالیت‌های معیشتی در مقابل فعالیت‌های سودآور را به مشخصات این بخش اضافه می‌کند (Hart, 1972: 8). به طور کلی در این بخش مجموعه فعالیت‌هایی در خارج از بخش مدرن انجام می‌گیرد که حاصل نیاز افراد به ایجاد خوداشتغالی به منظور کسب معاش است (شکیبایی، ۱۳۸۰: ۹). در ارتباط با اهمیت بخش غیررسمی مطالعات انجام شده، بیانگر آن است که سهم نیروی کار شهری شاغل در بخش غیررسمی در کشورهای در حال توسعه در طیفی بین ۲۰ الی ۷۰ درصد یعنی با حد متوسط ۵۰ درصد قرار دارد (Todaro, 1994: 253).

در هر صورت به دلیل ابهام در مفهوم بخش غیررسمی و تعریف آن به ویژه در مادر شهر تبریز، اقدام به بررسی ویژگی‌های بارز این بخش گردید.

نقش بخش غیررسمی در اقتصاد شهری

اثرات مثبت

- بخش غیررسمی در اقتصاد تمامی کشورهای پیشرفته و در حال توسعه به عنوان مکمل اقتصاد رسمی وجود دارد همچنین مطالعات تجربی متعدد، حاکی از نقش برجسته بخش غیررسمی در ایجاد اشتغال، خاصه در مناطق شهری کشورهای در حال توسعه است (Katouzian, 1981: 35).

- این بخش نقش مکمل را در ایجاد اشتغال و درآمد به ویژه برای اقشار فرودست جامعه ایفا می‌کند: تلاشگران برای بقا (برای مثال افراد بسیار فقیری که برای کسب درآمد به صورت پاره وقت کار می‌کنند) خویش فرمایان (کسانی که کالاها و خدمات را برای فروش تولید و یا کالاها را برای فروش مجدد و ارائه خدمات خریداری می‌کنند) و بنگاه‌های خیلی کوچک (برای مثال، مؤسسات کوچکی که معمولاً در یک مکان معین با ساعات کار کم و بیش قانونی فعالیت می‌کنند)، از جمله گروه‌های اقتصادی - اجتماعی هستند که از طریق بخش غیررسمی به کسب درآمد می‌پردازند (Reddy and others, 2004: 133).

- فعالیت شاغلین در بخش غیررسمی، یک نوع تلاش برای زنده ماندن است. این بخش با پایین نگه داشتن قیمت‌ها، هزینه زندگی میلیون‌ها شهرنشین کمک می‌کند. همچنین این بخش به دلیل اشتغال‌زایی و ایجاد فعالیت، به طور غیرمستقیم گروه درگیر را از انحرافات اجتماعی دور می‌سازد (شکویی، ۱۳۷۳: ۴۶۷).

- بستری مناسب از پتانسیل‌های اقتصادی است و در مواقع بحرانی به عنوان عامل تخفیف‌دهنده و تسکین‌دهنده فقر در جامعه شهری عمل می‌کند (جمعه‌پور، ۱۳۸۱: ۱۸۰).

- در کشورهای جهان سوم، بزرگ‌ترین منبع استعدادها و ابتکارها در زیر پوشش بخش غیررسمی نهفته است. افراد شاغل در بخش غیررسمی، مواد اولیه محلی را مصرف می‌کنند؛ به عبارت دیگر شاغلان بخش غیررسمی، در دوباره به کار گرفتن مواد زاید بسیار ماهرند (هاریسون، ۱۳۶۴: ۲۳۸).

- ماهیت خودبستگی (استقلال) ظاهری بخش غیررسمی؛ به این معنا که شاغلان این بخش، به جای آنکه مانعی برای توسعه اقتصادی شهری باشند، بسیار مولدند؛ چراکه آنان نیروی کار فراوان خود را در جهت برآورده ساختن نیازهای خود و حتی نیازهای برخی ثروتمندان با هزینه‌ای اندک برای مقامات مسئول شهری به کار می‌گیرند؛ در عین حال که نوعی نیروی کار ذخیره حاضر و بی‌درنگ برای فعالیت‌های در حال گسترش بخش غیررسمی مهیا می‌سازند (دراکاکیس - اسمیت، ۱۳۷۷: ۸۹).

اثرات منفی

- بخش غیررسمی شهری موجب افزایش مهاجرت‌های روستایی به سوی مناطق شهری و به تبع آن افزایش جمعیت مادرشهرها می‌شود.

- افزایش جمعیت شهری ناشی از این مهاجرت‌ها، ممکن است منجر به بروز مسائل و مشکلات زیست محیطی ناشی از ناتوانی نظام شهری در مدیریت این جریان ناگهانی افزایش جمعیت شود.

- به دلیل فقدان فرصت‌های اشتغال، مهاجرین رانده شده از روستا، ممکن است به فعالیت‌هایی مثل جرم، جنایت و سایر فعالیت‌های نامشروع کشیده شوند (Reddys, et al., 2004: 134).

پیوند بین بخش غیررسمی و رسمی

بسیاری از مطالعات در اواخر دهه ۷۰ و دهه ۸۰ در آشکار ساختن فواید این بخش نه تنها برای تهیدستان، بلکه برای افراد و مؤسسات تجاری بخش رسمی متمرکز شده بود؛ بنابراین، پژوهشگران دریافتند که بخش غیررسمی خودبسنده (مستقل) نیست بلکه به شیوه‌های کاملاً استثماری به بقیه بخش‌های اقتصاد شهری وابسته است. همانطور که رادبرگس^۱ می‌گوید: آنهایی که در بخش غیررسمی مشغولند، «از سرمایه‌داری نگریخته‌اند، آنها صرفاً دربخش دیگر آن قرار گرفته‌اند» (دراکاکیس - اسمیت، ۱۳۷۷: ۹۰).

پورترز^۲ و والتون^۳ (۱۹۸۱) معتقدند، بخش غیررسمی به بخش رسمی سوبسید می‌پردازد و نیروی کار ارزان، کالای ارزان و خدمات ارزان فراهم می‌کند (گیلبرت و کاگلر، ۱۳۷۵: ۱۶۱). تاکمن^۴ نیز بر این باور است که بین بخش رسمی و غیررسمی روابط بی‌خطری وجود دارد و بر جنبه تکمیل‌کنندگی آنها تأکید می‌کند (Moser, 1978: 64). علاوه بر این، بخش غیررسمی به رشد اقتصاد کمک می‌کند؛

1- Rod Burgess

2- Portes

3- Walton

4- Tokman

به این صورت که بخش غیررسمی با تأمین کالا و خدمات ارزان برای اجتماعات فقیر، سرمایه را نیز به بخش رسمی منتقل می‌کند (پاتروایونز، ۱۳۸۴: ۲۶۸).

مواد و روش‌ها

این مقاله براساس یافته‌های طرح پژوهشی که با هدف کلی شناخت ویژگی‌های بخش غیررسمی و ابعاد اجتماعی و اقتصادی آن در مادرشهر تبریز صورت گرفته، تدوین شده است. با توجه به تنوع و گستردگی موضوع و تعاریف گوناگونی که در مورد آن وجود دارد، در این پژوهش تنها طیف کوچکی از بخش غیررسمی در محدوده سبزه‌میدان مادرشهر تبریز انجام شده است. متروپل^۱ تبریز گستره فیزیکی ۲۱۶۷/۱۹ کیلومتر مربع با تراکم ۴۲/۲۰ نفر در هکتار را شامل می‌شود (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان آذربایجان شرقی، ۱۳۸۴: ۷۹). جمعیت مادرشهر تبریز براساس آمار سال ۱۳۷۵، حدود ۱,۱۹۱,۰۴۳ نفر بوده است. برآورد جمعیت در سال ۱۳۸۴، ۱,۳۶۵,۴۷۶ نفر اعلام شده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۳: ۲۱). روش تحقیق شامل بررسی‌های نظری به منظور تعریف مسئله و شناخت ابعاد آن و بررسی موردی بوده است. بنابراین، با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای - تصادفی از میان مناطق هشتگانه شهر، منطقه چهار واقع در غرب مادرشهر تبریز، انتخاب و مطالعات اکتشافی به منظور شناسایی شاغلان این بخش در منطقه فوق انجام شد که حاکی از وجود بیش از ۳۰۰ نفر شاغل به صورت یک کلنی^۲ در محدوده‌ای به نام سبزه میدان بود. براین اساس حجم نمونه به میزان ۲۵ درصد

1- Metropol

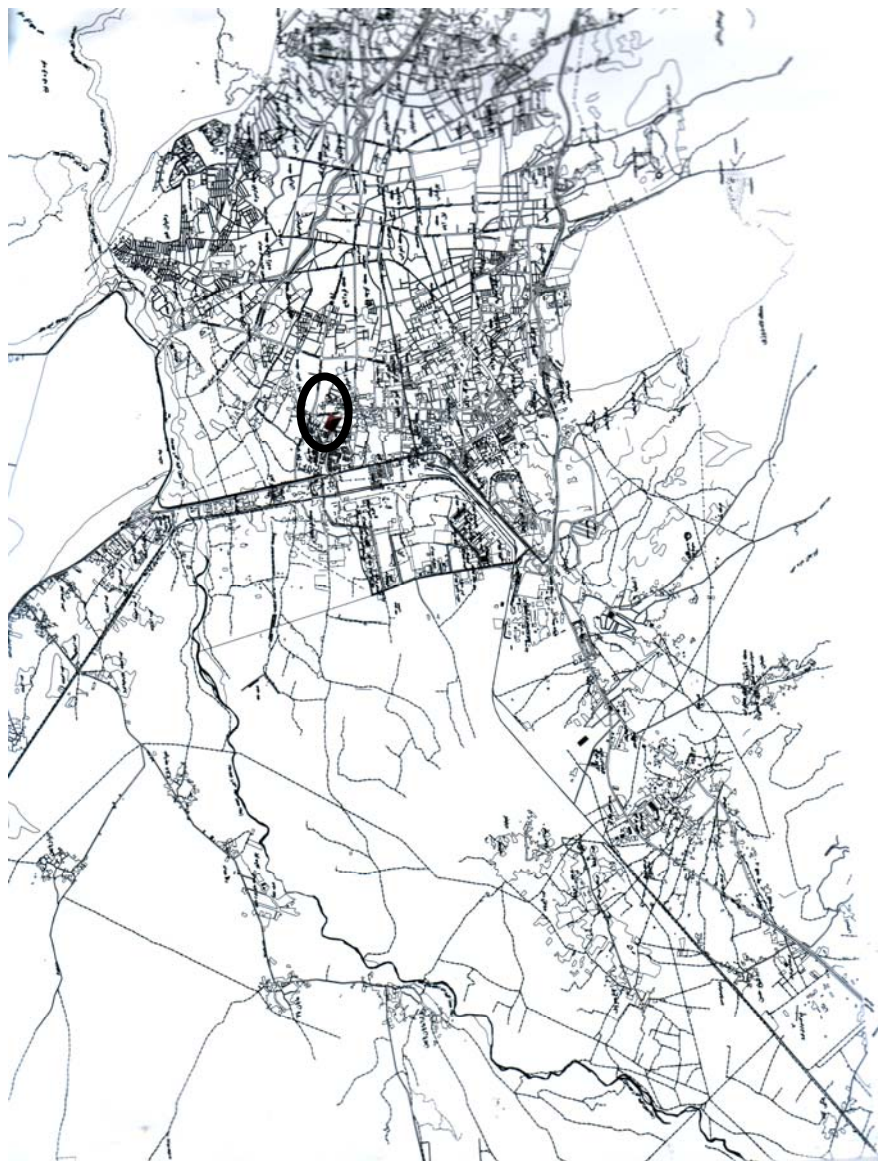
2- Colony

حجم جامعه آماری در نظر گرفته شد و برای دستیابی به هدف تحقیق اقدام به بررسی‌های میدانی به صورت تکمیل پرسشنامه گردید. اطلاعات میدانی از طریق تکمیل ۴۰ مورد پرسشنامه در محدوده میدانی مذکور به دست آمده است.

معرفی محدوده تحقیق (سبزه میدان)

سبزه‌میدان در محدوده غرب مادرشهر تبریز در منطقه چهار شهرداری قرار گرفته و تحت نظارت سازمان میادین و سازماندهی مشاغل تبریز به صورت هفته بازار روزهای دوشنبه و پنجشنبه فعال است. غرفه‌های موجود در آن در ابعاد ۲×۳ متر و ۱×۱ متر تقسیم شده است. غرفه‌های بزرگ‌تر، برای هر روز بازار ۲۰,۰۰۰ ریال و بقیه ۱۵,۰۰۰ ریال بابت اجاره به سازمان پرداخت می‌کنند. این اجاره به صورت سه ماهه دریافت می‌شود. بنا بر گزارش سازمان میادین، بیشترین فعالیت این بازار در زمستان و پاییز است و در بهار و تابستان به شکل چشمگیری کاهش می‌یابد. دلیل آن وجود کسب و کار در مشاغل ساختمانی و کشاورزی در فصل بهار و تابستان است که افراد شاغل در بخش غیررسمی در این دو فصل جذب کار می‌شوند. بیشترین گروه شاغل در محدوده فوق، از مناطق کردنشین هستند که بخش اعظم در آمد آنها از طریق دستفروشی و عمده فروشی به سایر دستفروشان با تمرکز بر اجناس دست دوم (تاناکورا^۱) حاصل می‌شود. نقشه شماره ۱ موقعیت سبزه‌میدان را نسبت به مادرشهر تبریز نشان می‌دهد.

۱- تاناکورا برگرفته از فیلم ژاپنی «سال‌های دور از خانه» است. اما به صورت محلی در تبریز و سایر شهرهای ایران بازگوکننده طبیعت مشاغل غیررسمی در ارتباط با فروش لباس و هر نوع وسیله دست دوم خارجی است.

نقشه (۱) موقعیت سبزه‌میدان نسبت به مادرشهر تبریز

شکل (۱) تصویری از فعالیت‌های بخش غیررسمی در سبزه میدان تبریز

شکل (۲) تصویری از فعالیت‌های مربوط به تره‌بار در سبزه میدان تبریز

منبع: کار میدانی نگارنده

تحلیل یافته‌های مطالعه بخش غیررسمی در محدوده سبزه میدان تبریز

نتایج این بررسی، مبتنی بر مطالعه موردی مشاغل بخش غیررسمی، براساس انتخاب تصادفی نمونه‌ای از افراد شاغل در این بخش، در محدوده سبزه میدان مادر شهر تبریز است. هر چند نمونه مورد مطالعه از نظر وسعت و حجم محدود بوده اما طیف وسیعی از مشاغل غیررسمی غیرپنهان را در بر می‌گیرد. از این رو به دلیل ماهیت و کارکرد یکسان این بخش و شناور بودن آن، به نظر می‌رسد که ویژگی‌ها و نتایج به دست آمده از این محدوده تا حدودی قابل تعمیم به سطح کل مادرشهر تبریز باشد.

۱- مشخصات فردی شاغلان مورد بررسی

در بین شاغلان مورد بررسی از کل افراد نمونه ۹۰ درصد مرد و ۱۰ درصد زن هستند که نسبت پایین زنان به دلیل نوع شغل و ماهیت پنهان فعالیت‌های زنان در بخش غیررسمی است (جدول شماره ۱).

جدول (۱) وضعیت فعالیت در بخش غیررسمی به تفکیک جنس

جنس	فراوانی	درصد
مرد	۳۸	۹۰
زن	۲	۱۰
کل	۴۰	۱۰۰

منبع: کار میدانی نگارنده

براساس نتایج به دست آمده معلوم می‌شود که ۸۲/۵ درصد افراد در این نمونه متأهل، ۷/۵ درصد مجرد، ۵ درصد بی‌همسر بر اثر طلاق و ۵ درصد بی‌همسر بر اثر فوت همسر می‌باشند (جدول شماره ۲).

جدول (۲) وضعیت تاهل شاغلان بخش غیررسمی در سبزه میدان

درصد	فراوانی	وضعیت تاهل
۷/۵	۳	مجرد
۸۲/۵	۳۳	متاهل
۵/۰	۲	بی همسر بر اثر طلاق
۵/۰	۲	بی همسر بر اثر فوت
۱۰۰/۰	۴۰	کل

منبع: کارمیدانی نگارنده

بین شاغلان مورد بررسی، حداقل سن ۱۷ سال و حداکثر آن ۷۲ سال و متوسط سنی افراد نمونه ۴۰ سال بوده است. چنانکه در جدول شماره ۳ ملاحظه می‌گردد، شاغلان در این بخش از نظر سنی طیف گسترده‌ای را نشان می‌دهند و بیشترین تعداد شاغلین با میزان ۵۲/۵ درصد در گروه سنی (۲۵ - ۴۵) سال قرار دارند.

جدول (۳) ویژگی‌های سنی شاغلین مورد مطالعه

عنوان	متوسط سن	حداقل سن	حداکثر سن	درصد زیر ۱۵ سال	درصد ۱۵ - ۲۵	درصد ۲۵ - ۴۵	درصد ۴۵ - ۶۵	بالاتر از ۶۵ سال
کل	۴۰	۱۷	۷۲	۵	۱۰	۵۲/۵	۳۰	۲/۵

منبع: کارمیدانی نگارنده

جدول (۴) فراوانی‌های مشاهده شده و مورد انتظار به تفکیک گروه سنی افراد شاغل در بخش

غیررسمی

گروه سنی	فراوانی مشاهده شده	فراوانی مورد انتظار
زیر ۱۵ سال	۲	۸
۱۵-۲۵ سال	۴	۸
۲۵-۴۵ سال	۲۱	۸
۴۵-۶۵ سال	۱۲	۸
۶۵ سال به بالا	۱	۸
کل	۴۰	۴۰

منبع: کارمیدانی نگارنده

یافته‌های جدول فوق نشان می‌دهد که بیشترین فراوانی مشاهده شده (۲۱) مورد) متعلق به گروه سنی (۲۵-۴۵) سال و کمترین آن با فراوانی (۱ مورد) متعلق به گروه سنی ۶۵ سال به بالا است. χ^2 خی و محاسبه شده $(\chi^2 = 35/75)$ جهت بررسی تفاوت فراوانی‌های مشاهده شده بین سطوح سنی افراد شاغل در بخش غیررسمی در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنی‌دار است، یعنی بین میزان سن و فعالیت در بخش غیر رسمی رابطه معناداری وجود دارد به این صورت که هر چه افراد در طیف سنی (۲۵-۴۵) سال باشند، بیشتر در بخش غیررسمی فعالیت جذب می‌شود.

در بررسی ارتباط بین سن افراد شاغل در بخش فوق و نوع فعالیت، رابطه بین این دو متغیر مشاهده نشد یعنی در تمامی مشاغل، افراد در سنین مختلف مشغول به فعالیت در انواع مختلف شغلی بوده‌اند. فقط در مورد شغل سی‌دی و کاست فروشی که جزء مشاغل دهه جدید می‌باشد، مختص گروه سنی زیر ۲۵ سال بود.

بررسی وضعیت تحصیلی شاغلان در بخش فوق بیانگر آن است که بالاترین میزان شاغلان در گروه نمونه، در سطح بی‌سواد و ابتدایی (۵۲/۵) درصد و پایین‌ترین میزان شاغلان دارای بالاترین تحصیلات (دیپلم و بالاتر) یا ۲۲/۵ درصد می‌باشند (جدول شماره ۵).

جدول (۵) وضعیت تحصیلی شاغلین در سبزه‌میدان

درصد	فراوانی	تحصیلات
۲۵/۰	۱۰	بی‌سواد
۲۷/۵	۱۱	ابتدایی
۲۵/۰	۱۰	راهنمایی
۲۲/۵	۹	دیپلم و بالاتر
۱۰۰/۰	۴۰	کل

منبع: کار میدانی نگارنده

خی دو به دست آمده ($X^2 = 6/65$) به منظور بررسی تفاوت فراوانی‌های مشاهده شده بین سطح تحصیلات افراد شاغل در بخش غیررسمی، در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنی‌دار است؛ یعنی بین میزان تحصیلات و اشتغال در بخش غیررسمی رابطه معنادار وجود دارد؛ بنابراین هر چه میزان تحصیلات و تخصص فرد پایین‌تر باشد، گرایش به اشتغال در بخش غیررسمی بیشتر می‌شود. براساس نتایج مورد مشاهده در جدول شماره ۶، مشخص است که اکثریت شاغلان در بخش فوق با میزان ۶۵ درصد دارای منشأ روستایی و در سطح شهرستان بوده و تنها ۳۵ درصد از این تعداد متولد مادرشهر تبریز هستند.

جدول (۶) محل تولد شاغلان

محل تولد	فراوانی	درصد
تبریز	۱۴	۳۵/۰
شهرستان	۱۰	۲۵/۰
روستا	۱۶	۴۰/۰
کل	۴۰	۱۰۰/۰

منبع: کار میدانی نگارنده

براساس جدول شماره ۷ مشاهده می‌شود که بیشترین تعداد افراد در این نمونه (۷۲/۵ درصد) ساکن شهر تبریز بوده و ۲۰ درصد پس از اتمام فعالیت به روستاهای نزدیک باز می‌گردند. اما در این میان ۷/۵ درصد شاغلان در حال تردد در سطح شهرستان و استان می‌باشند.

جدول (۷) محل سکونت فعلی افراد

محل سکونت فعلی	فراوانی	درصد
تبریز	۲۹	۷۲/۵
شهرستان	۳	۷/۵
روستا	۸	۲۰/۰
کل	۴۰	۱۰۰/۰

منبع: کار میدانی نگارنده

۲- ویژگی‌های شغلی شاغلان مورد بررسی

با وجود کوچک بودن محدوده مورد مطالعه و اینکه این بررسی تنها بخش محدودی از طیف گسترده مشاغل غیررسمی را در بر می‌گیرد، تنوع مشاغل شناسایی شده در نمونه موردی سبزه‌میدان تبریز قابل توجه است. به منظور فراهم ساختن بررسی مشاغل مذکور، این فعالیت‌ها براساس نوع و مشابهت در گروه‌های

کلی‌تر دسته‌بندی شده‌اند که در جدول شماره (۸) نشان داده شده است. با اینکه مشاغل شناسایی شده تنوع زیادی دارد و سعی شده که تمامی مشاغل غیررسمی غیر پنهان شناسایی شوند ولی نمی‌توان مدعی شد که تمامی این گروه از مشاغل شناسایی شده‌اند. می‌توان گفت که مشاغل مذکور به تمامی میدان‌ها و مراکز سطح شهر قابل تعمیم است. همان‌گونه که در جدول فوق دیده می‌شود، بیشترین درصد شاغلین در انواع دستفروشی با ۲۰ درصد مشغول فعالیت بوده و بعد از آن فروشندگان لباس دست دوم خارجی با میزان ۱۵ درصد فعالیت دارند (جدول شماره ۸).

جدول (۸) گروه‌های شغلی عمده در سبزه‌میدان

ردیف	عنوان	فراوانی	درصد
۱	انواع دستفروشی	۸	۲۰
۲	کوپن فروشی	۲	۵
۳	تعمیر کفش	۱	۲/۵
۴	کفش و کیف فروشی دست دوم	۱	۲/۵
۵	لباس خارجی دست دوم (تاناکورا)	۶	۱۵
۶	سی‌دی فروشی	۳	۷/۵
۷	مواد غذایی آماده	۳	۷/۵
۸	خشکبار	۵	۱۲/۵
۹	تره بار	۳	۷/۵
۱۰	عروسک فروشی دست دوم	۲	۵
۱۱	پارچه فروشی	۱	۲/۵
۱۲	ساعت فروشی	۳	۷/۵
۱۳	فالگیری	۱	۲/۵
۱۴	مواد اولیه لحاف و تشک	۱	۲/۵
	کل	۴۰	۱۰۰/۰

منبع: کار میدانی نگارنده

حدود ۷۰ درصد از شاغلان مورد بررسی از شغل خود راضی نبوده‌اند. دلیل آن را کمی درآمد، نداشتن مکان ثابت، عدم دسترسی به تسهیلات اجتماعی و غیره بیان می‌کنند (جدول شماره ۹).

جدول (۹) رضایت از شغل خود

درصد	فروانی	رضایت از شغل
۳۰	۱۲	بلی
۷۰	۲۸	خیر
۱۰۰	۴۰	کل

منبع: کار میدانی نگارنده

همچنین داده‌ها بیانگر آن است که ۸۷/۵ درصد شاغلان مورد مطالعه تنها در بخش غیررسمی (دارای یک شغل) مشغول بوده‌اند. در ارتباط با سابقه اشتغال، داده‌ها بیانگر آن است که ۵۵ درصد کمتر از ۱۰ سال در این بخش فعالیت داشته و ۴۵ درصد آنها، بیش از ۱۰ سال در این شغل بوده‌اند. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که بخش عمده‌ای از شاغلان این بخش، آن را به عنوان معیشت دائم انتخاب کرده‌اند.

جدول (۱۰) سابقه اشتغال افراد در بخش غیررسمی

درصد	فروانی	سابقه اشتغال
۵۵	۲۲	کمتر از ۱۰ سال
۴۵	۱۸	بیش از ۱۰ سال
۱۰۰	۴۰	کل

منبع: کار میدانی نگارنده

رابطه بین سابقه اشتغال در بخش غیررسمی و رضایت افراد از فعالیت در این بخش در جدول شماره ۱۱ نشان داده شده است.

جدول (۱۱) رابطه میان سابقه اشتغال افراد در بخش غیررسمی و میزان رضایت آنها از شغل خود

میزان رضایت	سابقه اشتغال	پیش از ۱۰ سال	
	کمتر از ۱۰ سال		
ناراضی	۲۰	۸	۲۸
راضی	۲	۱۰	۱۲
	۲۲	۱۸	۴۰

منبع: کار میدانی نگارنده

برای بررسی رابطه بین سابقه اشتغال در بخش غیررسمی و رضایت افراد در این بخش، خی دو به دست آمده ($X^2 = 10/27$) در سطح ۹۵ درصد معنی دار است؛ یعنی بین سابقه اشتغال در بخش غیررسمی و رضایت از فعالیت در این بخش، رابطه معنادار وجود دارد؛ بدین صورت که هر چه سابقه فعالیت در بخش غیررسمی بیشتر باشد، میزان رضایت نیز افزایش می‌یابد. بدین ترتیب شاید بتوان گفت که با گذشت زمان و اشتغال در بخش غیررسمی افراد به این شغل خو گرفته و شرایط زندگی خویش را با شغل خود منطبق می‌سازند.

چنانکه میزان درآمدها نشان می‌دهد، متوسط در آمد این گروه ۱۹۷ هزار تومان می‌باشد. داده‌ها حاکی از آن است که تنها ۳۸/۵ درصد شاغلین دارای درآمدی در حد میانگین هستند؛ در حالی که ۳۶ درصد افراد، دارای درآمدی

پایین‌تر از ۱۶۰ هزار تومان هستند. در ارتباط با بیمه و میزان استفاده‌کنندگان از آن، داده‌ها حاکی از آن است که ۹۲/۵ درصد افراد، تحت پوشش بیمه قرار ندارند (جدول شماره ۱۲).

جدول (۱۲) استفاده از بیمه

درصد	فروانی	استفاده از بیمه
۷/۵	۳	بلی
۹۲/۵	۳۷	خیر
۱۰۰	۴۰	کل

منبع: کار میدانی نگارنده

همچنین اکثر افراد شاغل در این بخش یعنی ۹۰ درصد بدون پرداخت مالیات فعالیت می‌کنند که از ویژگی‌های بخش غیررسمی است (جدول شماره ۱۳).

جدول (۱۳) پرداخت مالیات

درصد	فروانی	پرداخت مالیات
۱۰	۴	بلی
۹۰	۳۶	خیر
۱۰۰	۴۰	کل

منبع: کار میدانی نگارنده

۸۰ درصد از شاغلان این بخش، فاقد وسیله نقلیه شخصی‌اند و ۲۰ درصد آنها که دارای وسیله نقلیه هستند، از وسیله نقلیه در ارتباط با شغل و تأمین درآمد (وانت و پیکان) استفاده می‌کنند.

۳- ویژگی‌های عمومی مسکن شاغلان مورد بررسی

براساس بررسی‌های به عمل آمده مشخص می‌شود که ۵۵ درصد از افراد شاغل در این بخش دارای مسکن شخصی و ۴۵ درصد در مسکن رهن و اجاره‌ای سکونت دارند (جدول شماره ۱۴). بیشترین مصالح به کار گرفته شده در ساخت مسکن، تیر آهن با ۵۵ درصد و چوب با ۳۵ درصد است. میانگین مساحت واحد مسکونی برای هر خانوار حدود ۶۰ متر مربع و میانگین تعداد اتاق برای هر خانوار حداکثر ۲ اتاق با احتساب آشپزخانه به عنوان اتاق می‌باشد. بیشترین تعداد خانوار ساکن در واحدهای مسکونی مذکور بین ۴ تا ۶ نفر، یعنی در حدود ۴۷/۵ درصد است. مسکن ۷۰ درصد خانوارهای شاغل در این بخش دارای تسهیلات آب، برق، گاز و تلفن می‌باشد.

جدول (۱۴) وضعیت مالکیت مسکن شاغلان

وضعیت مالکیت مسکن	فراوانی	درصد
شخصی	۲۲	۵۵
اجاره‌ای	۱۶	۴۰
رهن	۲	۵
کل	۴۰	۱۰۰/۰

منبع: کار میدانی نگارنده

جدول (۱۵) رابطه بین نوع مالکیت مسکن و میزان درآمد افراد شاغل در بخش غیررسمی

میزان درآمد	وضعیت		رهن و اجاره	
	مالکیت شخصی			
کمتر از ۲۵۰ هزار تومان	۱۶		۱۳	۲۹
بالاتر از ۲۵۰ هزار تومان	۶		۵	۱۱
	۲۲		۱۸	۴۰

منبع: کار میدانی نگارنده

در بررسی رابطه بین درآمد و نوع مالکیت مسکن، خی دو محاسبه شده $(X^2=1/78)$ در سطح ۹۵ درصد معنی‌دار نیست. پس تفاوت معنی‌داری بین فراوانی‌های مشاهده شده و مورد انتظار وجود ندارد. با توجه به اینکه شاغلان در بخش غیررسمی در مناطق حاشیه نشین شهر سکونت دارند و ساخت مسکن آنها به طور غیرقانونی و خود ساخته از طریق مواد اولیه محلی و کمک خویشان و همولایتی‌ها انجام شده است، لذا مبلغ هزینه شده برای خرید زمین و ساخت بسیار پایین بوده است. لازم به توضیح است که داشتن مسکن شخصی، بیانگر توانمندی اقتصادی این گروه از شاغلیان نیست؛ زیرا مالکیت آنان به طور عمده در مناطق حاشیه‌نشین مادرشهر تبریز است که از نظر اقتصادی و اجتماعی دارای بار ارزشی نیست.

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر تأکیدی دوباره بر آن است که پدیده بخش غیررسمی به عنوان یک واقعیت، بخشی از سیستم اجتماعی - اقتصادی جوامع امروزی به ویژه مادرشهرهای کشورهای جهان سوم را تشکیل می‌دهد. این امر که نتیجه ناسازگاری راهبرد توسعه اقتصادی در کشورهای در حال توسعه با شرایط و ویژگی‌های

خاص این کشورهاست، نقش مهمی را در اقتصاد شهرهای در حال توسعه ایفا می‌کند. برای مثال این بخش، در فعالیتهای مولد خود برخلاف بخش رسمی که از حمایت‌های دولت برخوردار است، اغلب متکی به امکانات بومی، از جمله نیروی کار فراوان و ارزان است. همچنین در ایجاد اشتغال بالاخص ایجاد درآمد برای قشر فقیر شهری نقش چشمگیری دارد. از این رو این بخش باید مورد توجه سیاستگذاران، برنامه‌ریزان و مدیران شهری قرار گیرد. بررسی داده‌های مطالعه حاضر نشانگر آن است که این بخش یکی از منابع اقتصادی و اجتماعی در جوامع شهری، جهت کنترل بعضی از معضلات شهری چون بیکاری و فقر است در مقابل به علت نوع و ماهیت بخش غیررسمی (بی‌ثباتی شغلی، کمی درآمد و...) و هم ویژگی‌های افرادی که جذب آن می‌شوند (کم‌سوادان، مهاجران روستایی)، میزان آسیب‌زایی و آسیب‌پذیری اجتماعی افزایش می‌یابد. بنابراین براساس نتیجه حاصله از نمونه برگرفته از مادرشهر تبریز، می‌توان شکل‌گیری بخش غیررسمی را به دلایل مختلف از جمله:

- رشد سریع شهرنشینی و مهاجرت روستا - شهری؛
- بحران بیکاری و ناتوانی بخش رسمی در پاسخ به این بحران؛
- ماهیت نیروی انسانی متقاضی کار که شامل نیروی کار غیرماهر و غیرمتخصص است؛
- ورود آسان و مالکیت خانوادگی؛
- و قابلیت این بخش در کاهش مشکلات اقتصادی - اجتماعی دانست.

بنابراین لازم است تا بخش غیررسمی مورد توجه جدی مسئولان قرار گیرد. در واقع استفاده مناسب از قابلیت‌های بخش غیررسمی، هدایت و سازماندهی آن، جهت یاری رساندن و حل مشکلات خیل عظیمی از نیروی کار چون ناپایداری، عدم امنیت شغلی و... نیازمند توجه و برنامه‌ریزی است. در غیر این صورت یعنی کنار گذاشتن این بخش به معنای نادیده گرفتن آن، بحران‌های اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی را سبب می‌گردد.

منابع

- ۱- پاتر، رابرت ب و سلی لوید. ایونز (۱۳۸۴)، «شهر در جهان در حال توسعه»، ترجمه کیومرث ایراندوست، مهدی دهقان منشادی و میترا احمدی، تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، چاپ اول.
- ۲- جمعه‌پور، محمود (۱۳۸۱)، «مشاغل غیررسمی به عنوان یک مسئله شهری و ابعاد اجتماعی و اقتصادی آن (بررسی موردی در پل سید خندان)»، فصلنامه علوم اجتماعی، پاییز و زمستان، شماره‌های ۱۵ و ۱۶.
- ۳- دراکاکیس - اسمیت، دیوید (۱۳۷۷)، «شهر جهان سومی» ترجمه فیروز جمالی، تهران: نشر توسعه، چاپ اول.
- ۴- سازمان بین‌المللی کار - ژنو (۱۳۸۳)، «اندازه‌گیری کار شایسته با استفاده از شاخص‌های آماری»، ترجمه رضاپورخردمند، تهران: انتشارات موسسه کار و تأمین اجتماعی، چاپ اول.
- ۵- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان آذربایجان شرقی (۱۳۸۴)، «سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی سال ۱۳۸۳»، معاونت آمار و اطلاعات.
- ۶- شکویی، حسین (۱۳۷۳)، «دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری»، تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
- ۷- شکیبایی، علیرضا (۱۳۸۰)، «برآورد اقتصاد غیررسمی در ایران و تحلیل علل پیدایش آن»، پایان‌نامه دکتری، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران.

- ۸- گیلبرت، آلن و ژوزف کاگلر (۱۳۷۵)، «شهرها، فقر و توسعه، شهرنشینی در جهان سوم»، ترجمه پرویز کریمی ناصری، تهران: انتشارات اداره کل روابط عمومی و بین‌المللی شهرداری تهران، چاپ اول.
- ۹- محمد بیگی، علی اعظم (۱۳۷۴)، «جایگاه بخش غیررسمی در اقتصاد ایران» مجله برنامه و بودجه، شماره ۱۹ و ۲۰.
- ۱۰- مرکز آمار ایران (۱۳۸۳)، «بازسازی و برآورد جمعیت شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی براساس محدوده سال ۱۳۸۰ / مرکز آمار ایران»، تهران: مرکز آمار ایران، دفتر انتشارات و اطلاع رسانی.
- ۱۱- هاریسون، پل (۱۳۶۴)، «درون جهان سوم»، ترجمه شاداب وجدی، تهران: انتشارات فاطمی، چاپ اول.
- 11- Chant, S. (1999), "Informal Sector Activity in the Third World"; *Applied Geography*, London, Routledge.
- 12- Colin, C. Williams and Windebank (1998), "*Informal Employment in the Advanced Economics*"; Routledge, Publication.
- 13- Hart Keith (1978), "*Informal Income Opportunities and Employment in Ghana*"; In R. Yolly, E. de kadt, H. Singer and Wilson, *Third World Employment*, Harmonds Worth, Penguin.
- 14- International Labour Office (1972), "*Employment, Incomes and Inequality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*"; Geneva, (ILO).

- 15- Katouzian, H. (1981), "***The Political Economy of Modern Iran, Despotism and Pseudo-Modernism***"; MacMillan Press. LTD.
- 16- Todaro, M.P. (1994), "***Urbanization and Rural-Urban Migration: Theory and Policy***"; Economic Development, New York and London: Longman.
- 17- Tokman, M.P. (1989), "***Policies for A Heterogeneous Informal Sector in Latin America***", World Development, No. 17(7).
- 18- Moser, C.O.N. (1978), "***Informal Sector or Petty Commodity Production: Dualism of or Dependence in Urban Development***" World Development, 6.
- 19- Reddy, Mahendra, Vijay Naidu and Manoran Jan Mohanty (2004), "***The Urban Informal Sector in Fiji: Results from a Survey***"; Fijian Studies, Vol., 1No, Fiji Institute of Applied Studies.
- 20- Thomas, J.J. (1992), "***Informal Economic Activity***"; Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.